

Απολογισμοί, αναστοχασμοί και αναθεωρήσεις στην ανθρωπολογική μελέτη της ταυτότητας και της ετερότητας στην Ελλάδα μετά το 1990¹

Ιωάννης Μάνος

Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
imanos@uom.edu.gr

Abstract

This paper critically discusses the concept of identity and how it has been employed as an analytical tool and studied as a political and social process in northern Greece by sociocultural anthropologists after 1990. At first, the paper summarizes the established theoretical premises in the analytical use of the term. Subsequently, it presents three ethnographic examples to explore the relationship between identification processes, culture and imposed identity categorizations by authoritative structures such as the nation-state. The paper emphasizes the role of social scientists in engaging in the Greek public discourse to raise awareness of the ubiquitous and ever-present manifestations of cultural diversity in Greek society and provide alternative perspectives to these issues that intend to promote a positive understanding of sameness and otherness along with collective, cultural self-awareness.

Keywords: *Identity, identification, power, identity politics, Greece, sociocultural anthropology.*

¹ Το παρόν κείμενο αποτελεί τμήμα μιας υπό εξέλιξη μελέτης, η οποία έχει σαν στόχο να εξετάσει κριτικά θεωρήσεις και αναλύσεις της ταυτότητας και της ετερότητας καθώς των πολιτικών του πολιτισμού, της διαφοράς και της αναγνώρισης, από μελέτες που έχουν παραχθεί στη Βόρεια Ελλάδα, κυρίως, εδώ και τρεις δεκαετίες, από το 1990 μέχρι τις μέρες μας, στο χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Εδώ στη Βουλή των Ελλήνων σήμερα, αναφερόμαστε στην Μικρασιατική καταστροφή... για να την αναστοχαστούμε και να αντιληφθούμε και να θαυμάσουμε πως μέσα από αυτήν την τεράστια ζημιά και τεράστια οδύνη, η χώρα μας, ο λαός μας, το έθνος μας, το γένος μας, ξαναστήθηκε.

Κώστας Τασούλας,

Πρόεδρος Βουλής των Ελλήνων (14/9/22)²

Μας λένε ότι είμαστε λίγοι, λειψοί κι ασήμαντοι. Πάντα ήμασταν λίγοι και πάντα μας έλειπαν οι δυνάμεις. Αλλά ασήμαντοι δεν ήμασταν ποτέ. Είμαστε μια δύναμη στην περιοχή ισχυρή στρατιωτικά. Κύρια αποστολή μας είναι να διαφυλάξουμε αυτά που μας άφησαν οι πρόγονοί μας, οι πατεράδες μας και οι παππούδες μας. Είμαστε μια δύναμη που εγγυάται την ειρήνη στην περιοχή και γι' αυτό υπάρχουμε... Είμαστε έτοιμοι και δυνατοί!

Στρατηγός Κωνσταντίνος Φλώρος,

Αρχηγός ΓΕΕΘΑ, Έβρος (21/9/22)³

Τα παραπάνω παραθέματα αποτελούν δηλωτικά παραδείγματα των εμφανικών τρόπων με τους οποίους τίθεται στον ελληνικό δημόσιο λόγο, από κορυφαίους πολιτικούς και στρατιωτικούς θεσμούς, το ερώτημα «ποιοι είμαστε», με πλαίσιο αναφοράς το έθνος κράτος. Το ερώτημα συνδέεται με αυτό που στη γλώσσα της κοινωνικής θεωρίας έχει

² Κρικώνα Ρούλα, Η Βουλή τίμησε την ημέρα εθνικής μνήμης της Γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, <https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/politiki/i-voylitimise-tin-imera-ethnikis-mnimis-tis-genoktonias-ton-ellinon-tis-mikras-asiyas/> [πρόσβαση 15/10/2022]

³ Μήνυμα του Αρχηγού ΓΕΕΘΑ, Αντιστράτηγου Φλώρου στην Τουρκία απ' τον Έβρο: «Είμαστε έτοιμοι και ισχυροί», <https://www.evros-news.gr/2022/09/22/%CE%BC%CE%AE%CE%BD%CF%85%CE%BC%CE%B1-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%8D-%CE%B3%CE%B5%CE%B5%CE%B8%CE%B1-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%85-%CF%86/> [πρόσβαση 15/10/2022].

καθιερωθεί να αποδίδεται με τον αναλυτικό όρο «ταυτότητα/ες»⁴. Ο όρος συμπεριλαμβάνει ερωτήματα που αφορούν το «ποιοι είμαστε σε σχέση με τους Άλλους», «σε ποια ομάδα ανήκουμε», «πώς αναγνωρίζουμε τους Άλλους» και «πώς μας βλέπουν και πώς μας αναγνωρίζουν οι Άλλοι». Η «ταυτότητα» καθιερώθηκε ως μία χρήσιμη, αναλυτική έννοια για την κατανόηση των διαδικασιών, μέσα από τις οποίες τα κοινωνικά, ατομικά και συλλογικά υποκείμενα διαμορφώνουν την αυτοαντίληψή τους και τη σχέση τους με τον ευρύτερο κόσμο.

Περί ταυτότητας ο λόγος

Ο όρος άρχισε να εδραιώνεται στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία τη δεκαετία του 1960. Εισήχθη, αρχικά, από το πλαίσιο της ψυχανάλυσης και απέκτησε θεωρητική ισχύ με την κοινωνιολογική θεωρία των ρόλων και την κονστρουκτιβιστική και την φαινομενολογική παράδοση. Την ίδια περίοδο, τη δεκαετία του 1960 δηλαδή, η έννοια διείσδυσε στη γλώσσα της κοινωνικής και πολιτικής πρακτικής και καθιερώθηκε στον δημόσιο και δημοσιογραφικό λόγο, αρχικά στις ΗΠΑ, μετά την απήχηση των φυλετικών και εθνοτικών κινημάτων της εποχής. Από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, οι φεμινιστικές σπουδές, οι νεομαρξιστικές θεωρήσεις και η μετα-αποικιακή και λογοτεχνική κριτική δημιούργησαν μια νέα δυναμική στις συζητήσεις περί ταυτότητας επανεισάγοντας, παράλληλα, έννοιες όπως η φυλή (race), η κοινωνική τάξη και το κοινωνικό φύλο. Ήταν, όμως, οι τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα και οι συνεπακόλουθες ιστορικές αλλαγές, από το 1990 και έπειτα, που εδραίωσαν την έννοια της ταυτότητας στο επίκεντρο των συζητήσεων στις

⁴ Οι υποσημειώσεις λειτουργούν παραπληρωματικά προς το κείμενο της ομιλίας, μεταφέροντας σχόλια και διαπιστώσεις για τα υπό πραγμάτευση θέματα. Τα προτεινόμενα κείμενα συνθέτουν ένα εισαγωγικό, ενδεικτικό πλαίσιο αναφοράς και προτάσεων προς τον/ην ενδιαφερόμενο/η αναγνώστη/τρια για περαιτέρω ενασχόληση με την έννοια της ταυτότητας και τους τρόπους που έχει συζητηθεί στο πεδίο της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

κοινωνικές επιστήμες (βλ. Γκέφου-Μαδιανού 2003α, 15-82, Παπαταξιάρχης 1996)⁵.

Η ανάδειξη εθνικιστικών ιδεολογιών, οι οποίες οδήγησαν σε εμπόλεμες συγκρούσεις, στην ίδρυση νέων εθνικών κρατών και στην αναδιαμόρφωση των γεωπολιτικών συνόρων έθεσε, εκ των πραγμάτων, ζητήματα ανάδειξης και αναγνώρισης ταυτοτήτων. Η παρουσία πολιτισμικών, μειονοτικών και μεταναστευτικών, και, πιο πρόσφατα, προσφυγικών ομάδων, οι οποίες προσδιορίστηκαν και ταξινομήθηκαν με εθνικά, εθνοτικά, θρησκευτικά και άλλα πολιτισμικά κριτήρια, σε συνδυασμό με τη σημασία που απέδωσαν οι διεθνείς οργανισμοί στο σεβασμό και την ανοχή στην πολιτισμική ετερότητα, έφεραν στο προσκήνιο έναν ακόμα όρο, την πολυπολιτισμικότητα. Η έννοια εστίαζε στην ετερότητα και φαινόταν χρήσιμη για να περιγράψει, ιστορικά και σε παγκόσμιο επίπεδο, την ανθρώπινη πολιτισμική ποικιλομορφία. Οι συνεπακόλουθες διεκδικήσεις, από διάφορους πληθυσμούς, της αναγνώρισής τους ως αυθυπόστατων και διακριτών ομάδων και των αντίστοιχων συλλογικών τους ταυτοτήτων, οι οποίες πιστοποιούνταν με την ύπαρξη ξεχωριστών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, ενέτειναν τις συζητήσεις και την πολιτική δράση για αναγνώριση δικαιωμάτων στην πολιτισμική έκφραση, στην εκπαίδευση, σε κοινωνικά αγαθά και υλικές πηγές (βλ. Jenkins 2007 [2004]).

Η ταυτότητα, τόσο ως αναλυτική έννοια όσο και ως πολιτικό διακύβευμα, έγινε πανταχού παρούσα. Από κατηγορία κοινωνικής ανάλυσης μετατράπηκε σε πεδίο κοινωνικής πρακτικής⁶. Η εισδοχή του όρου με δυναμικό τρόπο στη δημόσια σφαίρα, μαζί με άλλες αναλυτικές κατηγορίες, όπως το «έθνος», ο «εθνοτισμός», η «κοινότητα», η «ετερότητα», η «μειονότητα», ο «πολιτισμός», τα «δικαιώματα», η «τοπικότητα», η «παραδόση», και η «ιθαγένεια» διαμόρφωσε όχι μόνο

⁵ Τα κείμενα των Παπαταξιάρχη (1996), Γκέφου-Μαδιανού (2003α) και Jenkins (2007 [2004]), αποτελούν κατατοπιστικές, ελληνόγλωσσες γενικές εισαγωγές στους τρόπους εννοιολόγησης της έννοιας «ταυτότητα».

⁶ Η επιλογή του τίτλου του συνεδρίου, από τους διοργανωτές, αποτελεί μία επιβεβαίωση των ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών προεκτάσεων που έχει η παρουσία της έννοιας της ταυτότητας και τα συνδεδεμένα με αυτή ζητήματα στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

συγκεκριμένα πολιτικά προτάγματα αλλά παρήγαγε κατηγορίες καθημερινής κοινωνικής εμπειρίας. Οι παραπάνω έννοιες ενσωματώθηκαν σε κυρίαρχους λόγους περί ομοιότητας και διαφοράς και συνδέθηκαν με σχέσεις εξουσίας, πολιτικοποιημένες αναπαραστάσεις του πολιτισμού και διεκδικήσεις πολιτικής αναγνώρισης⁷.

Η αναλυτική δυνατότητα της έννοιας ταυτότητα έχει υποστεί κριτική, ως αμφίσημη, ξεπερασμένη και ερμηνευτικά ανεπαρκής. Έχει θεωρηθεί ότι εμπεριέχει επιστημολογικές ασάφειες, ότι είναι εννοιολογικά ανακριβής, ιδιαίτερα, αν χρησιμοποιείται μόνο στην ενική της εκδοχή (ταυτότητα και όχι ταυτότητες), ότι υφίσταται ποικιλία νοηματοδοτήσεων κατά επιστημονική πειθαρχία και ότι, συχνά, προξενεί σύγχυση εξαιτίας της διττής της ερμηνευτικής διάστασης ως αναλυτικού όρου και ως κοινωνικής εμπειρίας και πρακτικής⁸.

⁷ Για την κατανόηση της έννοιας ταυτότητα, τη χρήση και την αλληλοδιαπλοκή της με κεντρικές έννοιες και ερευνητικά πεδία στην ανθρωπολογία, μπορεί κανείς να ανατρέξει, ενδεικτικά, στα ακόλουθα κείμενα: Για το φαινόμενο του εθνοτισμού, βλ. Barth (1969). Για τον εθνικισμό και τις πολιτικές πτυχές της κατασκευής εθνοτικών και εθνικών ταυτοτήτων, βλ. Handler (1988) και Eriksen (1993). Για πρακτικές αντίστασης και ανατροπής, με τις οποίες περιθωριοποιημένες ομάδες αμφισβητούν κυρίαρχες δομές και αφηγήματα, βλ. Scott (1985). Για τη σχέση συγγένειας και κοινωνικού φύλου, βλ. Weston (1991). Για τη σχέση θρησκείας και ταυτότητας, βλ. Bringa (1995). Για το ρόλο της υλικότητας και των πρακτικών κατανάλωσης στη συγκρότηση της ταυτότητας, βλ. Hoskins (1998). Για μία συζήτηση, στην οποία η ταυτότητα γίνεται κατανοητή τόσο ως ατομική εμπειρία όσο και ως πολιτισμική κατασκευή, βλ. Holland et. al. (1998). Για ζητήματα πολυπολιτισμικότητας και πολιτικών αναγνώρισης ταυτοτήτων, βλ. Povinelli (2002). Για τη μελέτη της ταυτότητας διασπορικών κοινοτήτων, βλ. Alfonso, Kokot, & Tölölyan (2004). Για τη σχέση ανάμεσα στη προσφυγική συνθήκη, την ταυτότητα, τη μνήμη και το έθνος, βλ. Peteet (2005). Για την αυτοχθονία και την πολιτική διεκδίκηση δικαιωμάτων γης, βλ. Tsing (2005). Για τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τις ταυτότητες στο σύγχρονο ψηφιακό κόσμο, βλ. Boellstorff (2015).

⁸ Έχοντας επίγνωση των ιστορικών και πολιτικών πτυχών των διεργασιών συγκρότησης ταυτότητας, μία σειρά από κριτικές προσεγγίσεις προς τον όρο και άλλους σχετιζόμενους με αυτόν, τον απορρίπτουν ή προτείνουν μία προσεκτική και στοχευμένη χρήση του. Ο Handler (1994) επιχειρηματολόγησε κατά της χρησιμότητας της ταυτότητας ως έννοιας με διαπολιτισμική ισχύ. Ο Hall εξέφρασε ρητά σκεπτικισμό και έθεσε το ερώτημα για την αναγκαιότητα του όρου (2003 [1996]). Οι Brubaker και Cooper (2000) ανέδειξαν πανηγυρικά την πολύπλοκη χρήση της έννοιας και πρότειναν άλλους όρους, συνδεδεμένους με ακριβέστερες, σύμφωνα με τη δική τους οπτική, εννοιολογήσεις.

Διατηρείται, ωστόσο, σε χρήση και, μαζί με τα παράγωγα και τους συγγενικούς της όρους, συνεχίζει να αποτελεί ένα κεντρικό, αναλυτικό εργαλείο στην ανθρωπολογία και, ευρύτερα, στην κοινωνική θεωρία. Στην πραγματικότητα ο όρος παραμένει, θεωρητικά και ερμηνευτικά, μία πρόσφορη, αν και, πλέον, όχι αποκλειστική επιλογή για την ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων και την κατανόηση της αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε συλλογικά και ατομικά υποκείμενα εντός εξουσιαστικών δομών, ιδεολογιών και θεσμών.

Η ανθρωπολογική μελέτη του Εαυτού και του Άλλου στη Βόρεια Ελλάδα μετά το 1990

Στη σημερινή μου ομιλία εστιάζω στην «ταυτότητα», πρωτευτόντως, ως πεδίο κοινωνικής και πολιτικής πρακτικής και δευτερευόντως ως αναλυτική κατηγορία. Ο στόχος μου, μέσα από αυτή την αλληλοδιαπλοκή, είναι να επιχειρήσω μία πρώτη, κριτική ανασκόπηση θεωρήσεων και αναλύσεων, που έχουν παραχθεί στον χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και στο παράδειγμα της ελληνικής κοινωνίας και μελετούν διαδικασίες και πρακτικές παραγωγής ταυτότητας και ετερότητας. Πρόκειται για έρευνες, οι οποίες ξεκινούν να δημοσιεύονται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, από ανθρωπολόγους (Ελληνες/ίδες και μη), που έχουν διεξαγάγει επιτόπια έρευνα στην Ελλάδα. Ως γνωστόν, η Βόρεια Ελλάδα, και κατά κύριο λόγο περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης και, μεταγενέστερα, της Ηπείρου αποτελούν τα πρώτα ανθρωπολογικά εργαστήρια για τη μελέτη θεμάτων σχετικά με την ομοιότητα και τη διαφορά. Αντίστοιχα, διάφορες πληθυσμιακές ομάδες, όπως οι κάτοικοι της Μακεδονίας που κατηγοριοποιούνται, ανάμεσα σε πολλούς άλλους όρους, ως «Ντόπιοι», οι Πομάκοι, οι Εβραίοι, οι Αρμένιοι αλλά και οι Αλβανοί μετανάστες αποτελούν μερικά από τα πρώτα πρόσφορα θεματικά πεδία.

Για την καλύτερη κατανόηση των όσων ακολουθούν, συνοφίζω με, σχεδόν, τηλεγραφικό τρόπο κάποιες ερευνητικές κατευθύνσεις των υπό εξέταση μελετών, οι οποίες συνδέονται θεματικά με τα εθνογραφικά

παραδείγματα που θα παρουσιάσω στη συνέχεια της ομιλίας μου⁹. Πολλές από αυτές τις έρευνες εξετάζουν τη συγκρότηση εθνικών και άλλων συλλογικών ταυτοτήτων, τις πολιτικές του έθνους-κράτους, τους τρόπους με τους οποίους η εθνική ιδεολογία και η εθνική ή εθνικιστική ρητορική αξιοποιούνται, υπονομεύονται από τοπικούς, υπερτοπικούς και διεθνείς θεσμούς. Εξετάζουν, ακόμα, συγκεκριμένες πληθυσμιακές και μειονοτικές ομάδες, τους τρόπους που ταυτίζονται και/ή διαφοροποιούνται μεταξύ τους, τις πολιτικές της ταυτότητας και του πολιτισμού με τις οποίες οργανώνουν τις σχέσεις τους με τους θεσμούς του ελληνικού κράτους. Κάποιες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις υπερεθνικές διαστάσεις που έχει αποκτήσει η διαδικασία κατασκευής ταυτοτήτων και εξετάζουν κριτικά τις διεθνείς ρητορικές και τις πολιτικές για τη διεκδίκηση των ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων. Ένας αριθμός μελετών ασχολείται με την έννοια του συνόρου μελετώντας τα γεωπολιτικά σύνορα και τον τρόπο που οι άνθρωποι που κατοικούν σε αυτά προσλαμβάνουν, αυτοπροσδιορίζονται αλλά και αλληλεπιδρούν με τους πληθυσμούς της άλλης πλευράς της μεθορίου.

Οι επιτελεστικές εκφράσεις συλλογικών ταυτοτήτων μέσα από τον χορό, τη μουσική, τον υλικό πολιτισμό και την κατανάλωση αποτελούν μερικά ακόμα θέματα. Τέλος, είναι, πλέον, πολλές οι μελέτες που διερευνούν πτυχές του μεταναστευτικού ζητήματος, καθώς τα θέματα της ένταξης των μεταναστευτικών κοινοτήτων και των πρόσφατων προσφυγικών πληθυσμών στην ελληνική κοινωνία. Μία περιορισμένη έμφαση στη συγκρότηση της ταυτότητας, στο επίπεδο του ατόμου, αποτελεί μια ακόμα αναλυτική κατεύθυνση στην έρευνα, η οποία δεν έχει αξιοποιηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό. Τα τελευταία χρόνια, με τη σημασία που έχει αποκτήσει το προσφυγικό ζήτημα εξ αφορμής του εορτασμού των 200 χρόνων από την Ελληνική επανάσταση και των 100 χρόνων από

⁹ Στο σημείο αυτό του χειμένου κατηγοριοποιώ με μεγάλη συντομία έννοιες, φαινόμενα και θεματικές χωρίς να αναφερθώ σε επιμέρους δημοσιεύσεις που πραγματεύονται τα ζητήματα αυτά. Θεωρώ ότι οι τρεις περιπτώσεις μελέτης που ακολουθούν, εκπληρώνουν αυτό τον ρόλο, οπότε και αποσαφηνίζουν πτυχές του σκεπτικού της επιλεγμένης θεματικής κατηγοριοποίησης και εξυπηρετούν τις ανάγκες του/της αναγνώστη/τριας για την κατανόηση των θέσεων και επιχειρημάτων του χειμένου.

την Μικρασιατική καταστροφή, επανεξετάζονται τα μέσα και τα πλαίσια επιτέλεσης της εθνικής ταυτότητας, ο ρόλος και η διαχείριση του παρελθόντος στο παρόν καθώς και το περιεχόμενο της έννοιας πρόσφυγας, όπως και τα βιώματα και οι μνήμες της προσφυγικής αλλά και της μεταναστευτικής εμπειρίας.

Στο υπόλοιπο της ομιλίας μου, συνοφίζω τα κυρίαρχα ερμηνευτικά δόγματα που έχουν καθιερωθεί κατά την αναλυτική χρήση του όρου ταυτότητα. Στη συνέχεια παρουσιάζω τρία εθνογραφικά παραδείγματα (Μάνος 2008, Νιτσιάκος 2010, Τσιμπιρίδου 2006) για να συζητήσω κάποιες από τις πτυχές των υπό μελέτη ταυτοτικών διαδικασιών και των συμμετεχόντων σε αυτές συλλογικών και ατομικών υποκειμένων.

Ειδικότερα, εστιάζω σε τρεις κεντρικές πτυχές της ερευνητικής στόχευσης των μελετών αυτών, οι οποίες αφορούν α) μορφές ατομικής δράσης σε πεδία, στα οποία εγκαθιδρυμένες εκδοχές συλλογικών ταυτοτήτων επιδιώκουν να επιβάλουν επιτακτικές και ολοκληρωτικές, και χωρίς αποκλίσεις, ταυτίσεις¹⁰, β) επιλεγμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα οποία χρησιμοποιούνται ως διακριτικά γνωρίσματα για την παραγωγή της ομοιότητας και της διαφοράς στην ταξινομητική διάκριση ανάμεσα στον Εαυτό και τον Άλλο¹¹, και γ) τη σημασία του εκάστοτε, ηγεμονικού θεσμικού πλαισίου, εντός του οποίου επικυρώνονται και/ή απορρίπτονται οι τρόποι αυτο- και ετεροπροσδιορισμού των κοινωνικών υποκειμένων¹².

Στον πυρήνα των ερωτημάτων μου, τόσο θεωρητικά και μεθοδολογικά, όσο και πολιτικά, βρίσκεται η σχέση ανάμεσα στις διαδικασίες ταυτοποίησης, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και τη θεσμική παγίωση των ταυτοτικών κατηγοριοποιήσεων από εξουσιαστικές δομές, όπως,

¹⁰ Ο Jenkins (2007 [2004]), υιοθετώντας μία ήπια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, συνοφίζει κατατοπιστικά, για την ελληνική γλώσσα, τη σχέση της ατομικής με τις συλλογικές ταυτότητες, οι οποίες λειτουργούν μέσα στο πλαίσιο εξουσιαστικών θεσμών και λόγων και παρουσιάζει μια επισκόπηση της κοινωνικής ταυτότητας, αναγνωρίζοντας την πολυπλοκότητά της.

¹¹ Για ενδεικτικά εθνογραφικά παραδείγματα από την Ελλάδα και την Κύπρο, βλ. Γκέφου-Μαδιανού (2003β).

¹² Για ενδεικτικά εθνογραφικά παραδείγματα, βλ. Παπαταξιάρχης (2014) και Πλεξουσάκη (2014).

για παράδειγμα, το έθνος-κράτος και οι θεσμοί του. Ταυτόχρονα με απασχολεί ο τρόπος, με τον οποίο ο επιστημονικός λόγος μπορεί να τοποθετηθεί στη δημόσια σφαίρα, με επαρκή και κατανοητό τρόπο στα ζητήματα κατανόησης και διαχείρισης της ταυτότητας και της ετερότητας που απασχολούν την ελληνική κοινωνία.

Εννοιολογικό περίγραμμα και πλαίσιο κατανόησης του όρου

Επιτρέψτε μου να συνοψίσω, με επιγραμματικό αλλά όχι εξαντλητικό τρόπο, ορισμένες από τις ισχύουσες θεωρητικές παραδοχές της έννοιας της ταυτότητας, οι οποίες συνδέονται με τη μελέτη της από τη σκοπιά της ανθρωπολογικής ανάλυσης¹³.

Οι ταυτότητες αφορούν το πώς βλέπω τον εαυτό μου και πώς με βλέπουν οι άλλοι. Συγκροτούνται μέσα από τις σχέσεις και την κοινωνική αλληλεπίδραση. Στις περιστάσεις αυτές ατομικά και συλλογικά υποκειμένα νοηματοδοτούν και τεκμηριώνουν σχέσεις ομοιότητας και διαφοράς. Πρόκειται για διαδικασίες ταξινόμησης, στις οποίες οι συμμετέχοντες/ουσες ταξινομούν διαλεκτικά τον Εαυτό και τον Άλλο.

Οι ομοιότητες και οι διαφορές διαμορφώνονται καταστασιακά και σχεσιακά, στη βάση διακριτών χαρακτηριστικών, που έχουν πολιτισμικό περιεχόμενο. Μπορούν, επίσης, να συγκροτούνται (και) με τη χρήση συμβόλων και/ή να αποκτούν κοινωνική και υλική υπόσταση στη ροή των κοινωνικών σχέσεων και των διαφόρων μορφής υλικών συναλλαγών.

Η έμφαση στη διαδικασία παραγωγής της ταυτότητας, εκφράζεται, συχνά, με τις έννοιες ταυτοποίηση και κατηγοριοποίηση. Οι έννοιες παραπέμπουν σε μία διττή διάσταση της διαδικασίας, στην εύρεση και απόδοση κοινών χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων ατόμων και ομάδων που συχνά αποκαλούμε αυτοπροσδιορισμό και, συγχρόνως, στην

¹³ Εξαιρετικά χρήσιμα, για μία συνοπτική και εισαγωγική πραγμάτευση του όρου στην ανθρωπολογία και των εδραιωμένων θεωρητικών υποθέσεων που τον συνοδεύουν, αποτελούν τα κείμενα των Woodward (1997, 2004 [2000]), Sökefeld (1999, 2001), Luhrmann (2001), Hall & Du Gay (2003 [1996]), Eriksen (2004: 156-169), Finke & Sökefeld (2018).

εύρεση χαρακτηριστικών που τα διαφοροποιούν από άλλα άτομα και ομάδες, τα οποίο αποδίδουμε με τον όρο ετεροπροσδιορισμός.

Τα κοινωνικά υποκείμενα έχουν σύνθετες ταυτότητες, δηλαδή πολλαπλές και συμπληρωματικές κοινωνικές ταυτότητες, οι οποίες ενεργοποιούνται ανάλογα με το υφιστάμενο πλαίσιο. Η ταυτότητα, έστω κι αν προσλαμβάνεται, συχνά, με τέτοιο τρόπο, δεν είναι «έμφυτη», ούτε παγιωμένη, αλλά δημιουργείται στο σημείο τομής του ατόμου με την κοινωνική συνθήκη, για αυτό και μπορεί να μετασχηματίζεται. Κάθε εκδοχή ταυτότητας αποτελεί προϊόν ιστορικότητας καθώς συγκροτείται υπό την επίδραση των εκάστοτε ιστορικών συνθηκών και διαμορφώνεται σε ρέοντα και μεταβαλλόμενα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα.

Η παγίωση και προβολή μιας ταυτότητας απαιτεί τη σύνδεση ή ένταξή της σε κάποιο οργανωτικό θεσμικό πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό καθορίζει ποιες εκδοχές ταυτότητας αναγνωρίζονται και κατηγοριοποιούνται ως κοινωνικά και πολιτικά σημαντικές ή ασήμαντες. Η διάκριση αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με σχέσεις εξουσίας. Τα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα, συχνά, χρησιμοποιούν, επιλεκτικά, συγκεκριμένες ομοιότητες ή διαφορές, προκειμένου να συγκροτήσουν την ταύτιση ή τη διαφορά και να συνδιαλλαγούν με θεσμούς, ιεραρχίες και κυρίαρχους λόγους.

Από το ατομικό στο συλλογικό και αντίστροφα

Η σχέση του ατομικού με το συλλογικό αποτελεί ένα θεμελιώδες αλλά και αρκετά παλιό θέμα στις κοινωνικές επιστήμες, καθώς συνδέεται με τη συγκρότηση της ίδιας της κοινωνίας. Για τους/τις περισσότερους/ες ανθρωπολόγους σήμερα, αποτελεί καθιερωμένη αφετηριακή παραδοχή ότι η παραγωγή της ταυτότητας εμπεριέχει πάντα πτυχές και του ατομικού και του συλλογικού και ότι το ένα δεν μπορεί να υφίσταται χωρίς το άλλο. Για να μελετήσει και να κατανοήσει κανείς τη σχέση αυτή, πρέπει να δώσει έμφαση στον αλληλοδραστικό χαρακτήρα της συγκρότησής της και στις κοινωνικές περιστάσεις, όπου αυτό πραγματώνεται. Η ανθρωπολογική συμβολή έγκειται στο να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας σε διάφορες κοινωνικές σφαίρες, καθώς και

τα νοήματα, με τα οποία οι άνθρωποι συγκροτούν τον κοινωνικό εαυτό τους ως μέλη συγκεκριμένων ομάδων.

Ας δούμε ένα εθνογραφικό παράδειγμα¹⁴, στο οποίο η διάδραση ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό προσεγγίζεται μέσα από τη μελέτη εκδοχών της μακεδονικής ταυτότητας, σε συνάρτηση με την ελληνική εθνική ταυτότητα, στην ελληνική Μακεδονία, πριν από τη συμφωνία των Πρεσπών (Μάνος 2008, 419-421). Αφορά μέλη μιας ελληνικής κοινότητας της Διασποράς και εκτυλίσσεται τόσο στον τόπο που ζουν, στις ΗΠΑ, όσο και σε αυτόν από τον οποίο κατάγονται, στη Βόρεια Ελλάδα.

Η Ανθή, η Γεωργία και ο Χρήστος είναι αδέρφια που γεννήθηκαν και ζουν σε μία πόλη των ΗΠΑ, στα σύνορα με τον Καναδά. Συμμετείχαν ενεργά στις δραστηριότητες της ελληνικής κοινότητας και εκκλησίας της πόλης τους. Τόσο τα τρία αδέρφια, όσο και οι γονείς τους, είναι μέλη των Παμμακεδονικών Ενώσεων της περιοχής των ΗΠΑ στην οποία ζουν, όσο και των πολιτιστικών συλλόγων που έχουν ιδρύσει οι καταγόμενοι από τη Βόρεια Ελλάδα μετανάστες. Τα χρόνια πριν τη Συμφωνία των Πρεσπών, δήλωναν με έμφαση υπερήφανοι που είναι Μακεδόνες και θεωρούσαν χρέος τους τη δραστηριοποίησή τους σε δράσεις για την προώθηση των ελληνικών θέσεων.

Ο Νίκος και ο Φίλιππος είναι ξαδέρφια της Ανθής, της Γεωργίας και του Χρήστου. Ζουν σε μία γειτονική πόλη στις ΗΠΑ και είναι αυτοί που οργανώνουν το ελληνικό φεστιβάλ της κοινότητας αυτής της πόλης. Παρ' ότι δεν μιλούν σχεδόν καθόλου ελληνικά, διδάσκουν, για πάνω από 30 χρόνια, χορούς και τραγούδια από διάφορες περιοχές της Ελλάδας στη χορευτική ομάδα της κοινότητας. Παράλληλα, είναι μουσικοί και έχουν τη δική τους ελληνική ορχήστρα, με την οποία, εδώ και πολλά χρόνια, παίζουν επαγγελματικά σε ελληνικά γλέντια και χορούς σε διάφορα μέρη των ΗΠΑ.

Παρ' ότι ο Νίκος και ο Φίλιππος δηλώνουν οι ίδιοι Έλληνες από τη Μακεδονία, έχουν συγγενείς και φίλους, οι οποίοι δηλώνουν εθνικά

¹⁴ Για τις ανάγκες του κειμένου έχω συνοψίσει, στη σχετική του υποενότητα, το κάθε ένα από τα εθνογραφικά παραδείγματα, σε μία σύντομη αφηγηματική περιγραφή.

Μακεδόνες, αν και κατάγονται από τη Βόρεια Ελλάδα. Συχνά παίζουν μουσική μαζί τους και το βράδυ της Ανάστασης, μετά την ελληνική εκκλησία, περνούν και από τη μακεδονική για να ανάψουν ένα κερί και να χαιρετήσουν φίλους και γνωστούς.

Μάλιστα, η μητέρα του Νίκου και του Φίλιππου, η Κωνσταντίνα, έχει ως μητρική γλώσσα τα μακεδονικά, ενώ ο πατέρας του τα αρβανίτικα, αν και μεγάλωσαν στο ίδιο χωριό. Η Κωνσταντίνα, αν και δε μιλάει καλά ελληνικά, θήτευσε για αρκετά χρόνια ως μέλος Συμβουλίου των ελληνικών Παμμακεδονικών Ενώσεων των ΗΠΑ.

Στον εορτασμό των 50 χρόνων του γάμου τους, το γλέντι έγινε στην αίθουσα δεξιώσεων της ελληνικής εκκλησίας με ζωντανή ορχήστρα από τη Βόρεια Μακεδονία και Έλληνα DJ. Οι προσκεκλημένοι ήταν Έλληνες, Μακεδόνες, Αλβανοί, Ρουμάνοι, Μεξικανοί, Πορτορικανοί και χόρεψαν και τραγούδησαν ελληνικούς και μακεδονικούς χορούς.

Η Ανθή, η Γεωργία και ο Χρήστος, σχεδόν κάθε χρόνο, έρχονται στο χωριό τους στην περιοχή της Φλώρινας για να δουν τους συγγενείς και φίλους τους και να συμμετάσχουν στο πανηγύρι του Δεκαπενταύγουστου. Από μικρά παιδιά συμμετέχουν στη χορευτική ομάδα του Πολιτιστικού Συλλόγου του χωριού και παρουσιάζουν τοπικούς χορούς σε πολιτιστικές εκδηλώσεις χωριών της περιοχής. Οι περιστάσεις αυτές περιλαμβάνουν γλέντι με τραγούδια στα μακεδονικά¹⁵, πολλά από τα οποία είναι από τα αγαπημένα τους. Τα παιδιά είναι εξοικειωμένα με την ταυτόχρονη χρήση διαφορετικών γλωσσών, αφού στην οικογένειά τους, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ΗΠΑ, εκτός από ελληνικά και αγγλικά ομιλούνται μακεδονικά και αρβανίτικα.

Το παραπάνω εθνογραφικό παράδειγμα είναι μία συνηθισμένη και ενδεικτική εκδοχή των τρόπων με τους οποίους αρθρώνονται εκφάνσεις της ταυτότητας στις συνοριακές περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας. Η

¹⁵ Χρησιμοποιώ τον όρο «μακεδονικά» ως μία από τις κυρίαρχες ημικές αναφορές, τις λέξεις δηλαδή που οι ίδιοι οι κάτοικοι της Βόρειας Ελλάδας χρησιμοποιούν για να αναφερθούν στα σλαβικά ιδιώματα των περιοχών τους. Μία ακόμα δεδομένη εκδοχή αποτελεί ο όρος «ντόπια». Η πληθώρα των όρων με τους οποίους περιγράφονται και ονοματίζονται οι πληθυσμοί της Βόρειας Ελλάδας και τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά αντανακλά την ερμηνευτικά και πολιτικά πολύπλοκη φύση των υπό μελέτη ταυτοτικών θεμάτων.

εθνογραφική μελέτη της ατομικής δράσης αναδεικνύει μορφές επιτέλεσης των ταυτοτικών κατηγοριών αλλά και τη σημασία που έχουν για τα ίδια τα άτομα. Η εστίαση στα πεδία αλληλεπίδρασης των δρώντων υποκειμένων δίνει τη δυνατότητα να δούμε τα άτομα να δρουν σε πολλαπλά διαφορετικά κοινωνικά δίκτυα και περιστάσεις, στις οποίες λογίζονται ως μέλη συλλογικών ταυτοτήτων αλλά εκπληρώνουν, φαινομενικά, συγκρουόμενους ρόλους.

Οι πολλαπλές κατηγορίες ταύτισης συνυπάρχουν και βιώνονται από τα υποκείμενα ως πολύπλευρες και συμβατές πτυχές της κοινωνικής τους υπόστασης. Οι υποτιθέμενες, βασικές και καθοριστικές ταυτότητες μέλους ομάδων τέμνονται από άλλες, οι οποίες είναι εξίσου σημαντικές και παραπέμπουν σε ομοιότητες ιδεολογικά ασύμβατων συλλογικοτήτων και πολιτισμικών πρακτικών (βλ. Μάνος & Γκουράνη 2024, υπό έκδοση).

Επιτελέσεις της ομοιότητας και της διαφοράς

Γνωρίζουμε ότι, ενώ οι άνθρωποι διαφοροποιούνται μεταξύ τους με πολυάριθμους τρόπους, ορισμένες μόνο διαφορές συγκροτούν ταυτότητες και αυτό είναι σε άμεση συνάρτηση με το κοινωνικό πλαίσιο και την ιστορική περίοδο. Τα σύγχρονα έθνη-κράτη εφαρμόζουν πολιτικές με στόχο να διαπαιδαγωγήσουν τους πολίτες τους και να επιβάλλουν συγκεκριμένους τρόπους πρόσληψης για τον Άλλο, ώστε να εξαλείψουν αυτές τις ανωμαλίες.

Οι φορείς και υποστηρικτές αυτών των πολιτικών επιλογών καθοδηγούνται από αυτό που ονομάζουμε ουσιοκρατική προσέγγιση της ταυτότητας¹⁶. Η ουσιοκρατική αντίληψη της ταυτότητας παραπέμπει σε ένα σύνολο οντολογικών υποθέσεων σχετικών με τη φύση των ατόμων ως μελών μιας ομάδας. Υποδηλώνει ότι κάθε σύνολο ανθρώπων έχει υποκείμενες, αμετάβλητες ιδιότητες, που καθορίζουν την εμφάνιση, την ταυτότητα και την εξωτερική τους συμπεριφορά. Αυτές οι εγγενείς ποιότητες προέρχονται από τη φύση και επιβεβαιώνονται από βιολογικά χαρακτηριστικά. Αυτή η αντίληψη καταστέλλει την παροδικότητα,

¹⁶ Για μία συνοπτική περιγραφή της ουσιοκρατικής προσέγγισης, βλ. Manos (2022).

αποκλείει την κοινωνικοπολιτισμική πτυχή της κατασκευής του νοήματος και αποδέχεται μια αρχέγονη οντολογία, όπου οι προκύπτουσες κατηγορίες είναι αιώνιες, αμετάβλητες, σταθερές και καθολικές.

Η έννοια του πολιτισμού εργαλειοποιείται στις διεργασίες αυτές ως μέσο επικύρωσης των βασικών ισχυρισμών σχετικά με την ύπαρξη φυλετικών, εθνικών, εθνοτικών, έμφυλων και άλλων ιδιοτήτων (ουσιών). Η ουσιοκρατική σκέψη, σε αυτό το πλαίσιο, ενθαρρύνει και δικαιολογεί ταυτοτικά στερεότυπα και αναπαράγει την υπόθεση ότι οι αυθαίρετες πολιτισμικές διακρίσεις είναι φυσικές, αναπόφευκτες και αναλλοίωτες.

Στον επιστημονικό χώρο, οι ουσιοκρατικές αντιλήψεις που αντιμετωπίζουν την ταυτότητα ως δεδομένη και σταθερή, θεωρούνται ερμηνευτικά παρωχημένες και αδιέξοδες. Ωστόσο κυριαρχούν και ακμάζουν στο δημόσιο λόγο ως εκδοχές κυρίαρχων ιδεολογιών και πολιτικών ρητορικών. Στο μοντέλο της εθνικής ταυτότητας που έχουν υιοθετήσει διαχρονικά το ελληνικό κράτος και οι θεσμοί του, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά είναι αυτά που καθορίζουν τα όρια ανάμεσα στην ταυτότητα και/ή την ετερότητα.

Στην Πρεμετή διεξαγόταν στις αρχές του 2000 ένα φεστιβάλ με τίτλο «Πολυπολιτισμική Πρεμετή: Έθνος και μειονότητες». Το φεστιβάλ διοργανωνόταν από τοπικούς, εθνικούς και διεθνείς φορείς (Νιτσιάκος 2010, 89-116). Στο πλαίσιο του μουσικο-χορευτικού μέρους των εκδηλώσεων, το 2004, για δύο συνεχόμενα βράδια παρουσιάστηκαν στην κεντρική πλατεία της Πρεμετής πολλά χορευτικά συγκροτήματα με συνοδεία μουσικών. Ανάμεσά τους και ένα συγκρότημα από τη Δρόπολη, περιοχή του Αργυροκάστρου με αμιγώς ελληνικό πληθυσμό. Το χορευτικό συγκρότημα αποτελείτο μόνον από γυναίκες ντυμένες με τις χαρακτηριστικές της περιοχής «παραδοσιακές» φορεσιές, ενώ η μουσική κομπανία που το συνόδευε αποτελείτο από τα γνωστά όργανα της ηπειρώτικης κομπανίας (κλαρίνο, λαούτο, βιολί, ντέφι) και έναν τραγουδιστή.

Το συγκρότημα ξεκίνησε την παράσταση με το τραγούδι «Μωρ' Δεροπολίτισσα», τραγούδι με έντονο εθνικό και θρησκευτικό περιεχόμενο, που χορεύεται συρτό στα δύο. Πρόκειται για ένα τραγούδι «σήμα κατατεθέν» της συγκεκριμένης περιοχής αλλά και έντονα

«εθνικοποιημένο» από το σύνολο της ελληνικής μειονότητας και όχι μόνο. Το ξεκίνημα μ' αυτόν τον χορό προσέδωσε στην παράσταση από την αρχή έναν έντονα φορτισμένο χαρακτήρα. Με το τέλος του χορού, μία από τις χορεύτριες κατευθύνθηκε στο κεντρικό μικρόφωνο και άρχισε να τραγουδά με έντονο συναισθηματικό τρόπο το ελληνικό τραγούδι «Γυναίκες ηπειρώτισσες», σύνθεση του Έλληνα συνθέτη Γιώργου Κατσαρού από την ενότητα «Αλβανία».

Το επόμενο τραγούδι, που το τραγούδησε ο τραγουδιστής της μουσικής κομπανίας, ήταν το γνωστό ηπειρώτικο ηρωικό τραγούδι «Ντελή παπάς». Τα δύο επόμενα τραγούδια ήταν κι αυτά χορευτικά, αλλά προέρχονταν από τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Το πρώτο ήταν μια παραλλαγή του σκοπού «Καραγκούνα», που θύμιζε έντονα τη σχολική εκτέλεση που συνηθίζεται κατά τις εθνικές επετείους στην Ελλάδα, ενώ το δεύτερο ήταν μια συρραφή από τα γνωστά ως «μπεράτια» της Πίνδου, ξεχωριστοί γρήγοροι χοροί που τελευταία γνωρίζουν μεγάλη εξάπλωση στον ελλαδικό χώρο κυρίως στα πανηγύρια. Η παράσταση ολοκληρώθηκε με δύο τραγούδια, το με πανελλήνια διάδοση νησιώτικο «Έλα πάρε με» και το «Βρε μελαχρινάκι». Εξάλλου, τα περισσότερα μέλη του μουσικο-χορευτικού συγκροτήματος ζουν στην Ελλάδα!

Την επόμενη χρονιά, το 2005, στις εκδηλώσεις συμμετείχε μία μουσική ομάδα από τη Χιμάρα. Οι Χιμαριώτες τραγουδούν μόνο αλβανικά. Πρόκειται για πολυφωνικό όμιλο που πολλές φορές στην Ελλάδα τραγουδά αποκλειστικά στην ελληνική γλώσσα. Είναι άνδρες και γυναίκες και αρκετοί από αυτούς έχουν ζήσει ή ζουν ακόμα στην Ελλάδα, όπου φυσικά θεωρούνται Έλληνες. Τα τρία τελευταία τραγούδια που παρουσίασαν είναι πολύ γνωστά τραγούδια από το «ελληνικό» τους ρεπερτόριο, που εδώ απλώς τα τραγουδάνε στην αλβανική.

Κατά τη διάρκεια του δείπνου που παρέθεσαν οι οργανωτές σε κεντρική ταβέρνα της Πρεμετής οι Χιμαριώτες τραγούδησαν αρκετά τραγούδια στα ελληνικά, μεταξύ των οποίων και το τραγούδι του Μάρκου Μπότσαρη. Είναι Έλληνες ή Αλβανοί, αναρωτιέται ο συγγραφέας (Νιτσιάκος 2010, 95); Αν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μπορούν να είναι ζωτικής σημασίας για τη δημιουργία και αναπαραγωγή συλλογικών ταυτοτικών κατηγοριών, πώς εξηγείται αυτός ο καταστασιακός

χαρακτήρας της χρήσης τους; Οι εθνικές ιδεολογίες υποστηρίζουν ότι τα μέλη του έθνους έχουν υποκείμενες, αμετάβλητες ιδιότητες, που καθορίζουν την ένταξή τους σε αυτό.

Μία πρώτη απάντηση έχει δώσει, από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας, η μελέτη του φαινομένου που αποκαλείται εθνοτισμός. Στο σημαντικό έργο του για τη συγκρότηση της εθνοτικής διαφοράς ο Fredrik Barth πρότεινε τη μετατόπιση της εστίασης από τις πολιτισμικές ιδιότητες των ομάδων στις συνθήκες στις οποίες παράγεται κοινωνική δράση και στα μέσα που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να δημιουργήσουν ομοιότητα ή διαφορά (Barth 1969)¹⁷.

Το παράδειγμα που αναφέρθηκε μας υποδεικνύει ότι η διαπλοκή των ηγεμονικών λόγων περί του ανήκειν με τα πολιτισμικά όρια, στα οποία τα υποκείμενα τεκμηριώνουν διαδικασίες ταυτοποίησης και διαφοροποίησης πρέπει να γίνει κατανοητή ως ιστός διασταυρούμενων και αλληλοσυνδεόμενων σχέσεων. Για να το θέσω διαφορετικά, σε οποιαδήποτε κοινωνική αλληλεπίδραση, οι αντιληπτές διαφορές ή ομοιότητες μπορούν να υποβαθμιστούν ή να υπερπροβληθούν από τα υποκείμενα. Παραμένουν, ωστόσο, ανοιχτές στην πιθανότητα χειραγώγησης και εργαλειοποίησης από τους φορείς της κοινωνικής δράσης ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες τους.

Με αυτόν τον τρόπο, η επιτέλεση της ιδιότητας μέλους σε μία ομάδα, παρά την ύπαρξη συνολικά εγκαθιδρυμένων κανονιστικών ιδιοτήτων και συμπεριφορικών ορίων, παραμένει μάλλον ρευστή και εκτεθειμένη σε συνεχή επαναδιαπραγμάτευση. Το ζητούμενο της ανάλυσης είναι να μελετηθεί ποιές ομοιότητες και διαφορές, από ποιούς και με ποιόν τρόπο αναδεικνύονται σε κάθε κοινωνική περίπτωση και συγκροτούν κοινωνικά και πολιτικά σημαντικές εκδοχές ταυτότητας.

Αφανείς ετερότητες, εξουσιαστικοί θεσμοί και ανταγωνιζόμενες διεκδικήσεις

Τα μέχρι τώρα παραδείγματα αναφέρονται μόνο ακροθιγώς στον ρόλο του θεσμικού πλαισίου και της εξουσίας, με τα οποία αυτό νομιμοποιεί

¹⁷ Για μία συνολική και κατατοπιστική συζήτηση στα ελληνικά για το περιεχόμενο της έννοιας του εθνοτισμού, βλ. Banks (2005 [1996]).

ή ακυρώνει διάφορες εκδοχές συλλογικών ταυτοτήτων. Στην πραγματική ζωή οι άνθρωποι δεν μπορούν να κινηθούν με ευκολία μεταξύ αμοιβαία αποκλειόμενων ταυτοτήτων, καθώς οι ταξινομήσεις που επιβάλλουν τα θεσμικά πλαίσια, με κυριότερο αυτό του έθνους κράτους, επιζητούν υποταγή, αφοσίωση και έμπρακτη επιβεβαίωση της ιδιότητας μέλους. Σε πολιτικό επίπεδο οι πρακτικές αυτές επιδιώκουν την εδραίωση μιας συλλογικής ταυτότητας, η οποία καθιστά άλλες ως προβληματικές, επικίνδυνες ή παραβατικές.

Η διαδικασία αυτή περιγράφεται με τον όρο ετεροποίηση (othering)¹⁸. Με ανθρωπολογικούς όρους, η έννοια της ετεροποίησης αναφέρεται σε διαδικασίες ταξινόμησης ανθρώπων, αντικειμένων και άλλων φαινομένων σε κοινωνικά προκαθορισμένες και, συνήθως, υποδεέστερες κατηγορίες. Η απόδοση μίας κατώτερης ταυτότητας σε μια ομάδα μπορεί να έχει ως συνέπεια τον πολιτικό και οικονομικό αποκλεισμό και τον κοινωνικό στιγματισμό της.

Αυτό είναι πρόδηλο σε κατηγορίες ετερότητας, όπως οι μειονότητες. Τα έθνη κράτη συσχετίζουν αυτές τις εκδοχές ταυτότητας με συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις που, συνήθως, απορρέουν από τη ιδιότητα του πολίτη. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να μιλήσει κανείς για διαδικασίες ταυτότητας, όπου η κοινωνική δράση επιδιώκει είτε την ένταξη είτε τη διεκδίκηση δικαιωμάτων μέσα από κάποιες μορφές πολιτικές δράσεις. Ωστόσο, η διεκδίκηση μιας συγκεκριμένης ταυτότητας δεν αρκεί για να την καταστήσει αποτελεσματική κοινωνικά και πολιτικά. Έτσι, οι πολιτικές της ταυτότητας στοχεύουν στην αναγνώριση μιας συγκεκριμένης ταυτότητας από άλλους με συγκεκριμένο τρόπο.

Στην ελληνική Θράκη το όνομα Πομάκος είναι ένας ετεροπροσδιορισμός ο οποίος εμφανίζεται στο β' μισό του 19ου αιώνα με άλλα ονόματα που χρησιμοποιούνται υποτιμητικά, όπως «αυτού που αλλαξοπίστησε», «του λίγο έμπιστου», του «κυνηγημένου φυγά» και «αυτού που βρίσκει καταφύγιο στο βουνό», αλλά και του «μη κανονικού μουσουλμάνου». Οι ίδιοι, όπως δηλώνουν, βιώνουν τα αρνητικά

¹⁸ Για μία συνοπτική περιγραφή της έννοιας ετεροποίησης, βλ. Manos & Sarikoudi (2022).

χαρακτηριστικά με αισθήματα φόβου και ντροπής και συχνά κάνουν το σχόλιο «Πομάκοι λένε είμαστε, ξέρω γω;» (Τσιμπιρίδου 2006, 214-218, 220-225).

Το αίσθημα του φόβου που τους διακατέχει, οφείλεται στις πολιτικές των εθνικισμών που προσπάθησαν να τους οικειοποιηθούν ήδη από τον 19ο αιώνα. Για τους Βούλγαρους είναι Βούλγαροι λόγω της γλώσσας. Για τους Τούρκους λόγω της θρησκείας. Για τους Έλληνες εθνικιστές θεωρήθηκαν διπλά ύποπτοι, ενώ μετά το 1990 περιγράφηκαν ως οι «δικοί μας άλλοι», «εξισλαμισμένοι χριστιανοί απόγονοι αρχαίων θρακικών φύλων».

Η γλώσσα τους υποτιμήθηκε από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και έμεινε έξω από τις συμφωνίες της συνθήκης της Λωζάννης. Μετά το 1990 η προσπάθεια κατασκευής μιας εθνοτικής ή εθνικής ταυτότητας στην περιοχή περιλάμβανε την άρνηση παλιών ονομασιών και την υιοθέτηση νέων, όπως αποτυπώνεται στη φράση, «Δεν υπάρχουν Πομάκοι, είμαστε όλοι Τούρκοι», είτε την απεμπλοκή από τα αρνητικά χαρακτηριστικά όπως η έννοια Πομάκος.

Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, οι Πομάκοι είναι αγνοί και θρησκευόμενοι και δεν πρέπει να φοβούνται και να ντρέπονται για τη γλώσσα και την καταγωγή τους. Κάποιοι Έλληνες εθνικόφρονες λόγιοι χρησιμοποίησαν τον όρο Ροδοπαίος, για να τους αναβαθμίσουν και να τους διαφοροποιήσουν από την υπόλοιπη μουσουλμανική μειονότητα. Σήμερα οι Τούρκοι τους αποκαλούν Πομάκους/Τούρκους, ενώ οι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι της περιοχής εμμένουν στο Πομάκος, με την έννοια του ορεισίβιου, του καθυστερημένου, άξεστου και περιθωριακού που δεν πρέπει να τον εμπιστεύεσαι γιατί αλλάζει εύκολα γνώμη.

Μέσα από τελετουργίες, πανηγύρια και άλλες πολιτιστικές δράσεις δημιουργούνται περιστάσεις, όπου συγκρούονται διαφορετικές εκδοχές ταυτοτήτων, πομακικότητας, μουσουλμανικότητας, τουρκικότητας και ελληνικότητας. Ο στόχος είναι να αναδειχθεί μία πολυπολιτισμική εικόνα της Θράκης. Προβάλλονται πολιτισμικά χαρακτηριστικά πολλών ομάδων συγχροτημένων σε πολιτιστικές κοινότητες με τη μορφή συλλόγων, όπως οι Αρμένιοι, Πομάκοι, Τσιγγάνοι, Καππαδόκες, Πόντιοι. Οι πολιτικές αυτές υποστηρίζονται από τη Νομαρχία και οδηγούν σε

σύγκρουση με άτομα της ελίτ της μειονότητας που επιδιώκουν τον εκτουρκισμό της.

Στη διάρκεια της παράστασης «Ύμέναιος», το 1996, μιας παράσταση δρόμου στην Κομοτηνή με θέμα τις διαφορετικές τελετουργίες γάμου οι Τούρκοι αρνήθηκαν να εμφανίσουν τελετουργικό, γιατί συμμετείχαν ξεχωριστά με δικά τους τελετουργικά οι Πομάκοι και οι Τσιγγάνοι. Ακολούθησε μία έντονη προσπάθεια για παρεμβάσεις από την τουρκική κυβέρνηση στα πανηγύρια των Πομάκων με την παρουσία Τούρκων βουλευτών, φορέων από την Αδριανούπολη και αλλού. Στη συνέχεια και καθώς τα ζητήματα αυτά εντάχθηκαν στην τοπική πολιτική σκηνή και στις εκλογές, από το 1997 και έπειτα οι Πομάκοι δεν υπάρχουν στο δημόσιο λόγο. Η κατεξοχήν κατηγορία ετερότητας, η οποία εμφανίζεται, είναι οι ετεροπροσδιορισμένοι Ρωσοσπόντιοι ή αυτοπροσδιοριζόμενοι Ελληνοσπόντιοι της περιοχής.

Το παράδειγμα αυτό αναφέρεται σε διαδικασίες ταυτοποίησης και κατηγοριοποίησης, οι οποίες σχετίζονται με διάφορες μορφές εξουσίας. Είναι μια μορφή πολιτικού αποκλεισμού, που δημιουργείται από εθνολογικές, εθνικές, θρησκευτικές και άλλες ιδεολογίες και επιβάλλεται από κοινωνικούς θεσμούς ή και άτυπες κοινωνικές δομές. Αυτή η διαδικασία περιλαμβάνει ασυμμετρίες στην κοινωνικοπολιτική ισχύ σε ένα δεδομένο κοινωνικό σύστημα, το οποίο επικυρώνει μία σχέση ανώτερων και υποδεέστερων ομάδων (Jenkins 1998).

Αναλυτικά και πολιτικά έχει ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο η έννοια της πολυπολιτισμικότητας εισδύει στη συζήτηση των παραπάνω φαινομένων. Η έννοια συνδέεται με την ετερότητα και από κοινωνικοπολιτισμική άποψη, δίνει έμφαση στην πρόσληψη και κατανόηση της διαφοράς, περιγράφοντας τις εμφανείς και αντιληπτές διαφορές μεταξύ ατόμων ή ομάδων. Πολιτικά συνεπάγεται διάκριση, διαίρεση, πολλαπλότητα και διαφορετικότητα. Στο πλαίσιο του περιγραφέντος παραδείγματος η πολιτική διαχείριση της ετερότητας, τόσο από το έθνος κράτος όσο και τους εμπλεκόμενους φορείς δράσης, έχει μετατραπεί σε ιδεολογία και μια καθοδηγητική αρχή για τη χάραξη πολιτικής και την εργαλειώδη χρήση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών.

Ταυτότητα και ετερότητα στην Ελλάδα: Η ανάγκη για συλλογική πολιτισμική αυτογνωσία

Στόχος της παρούσας ομιλίας ήταν να συμβάλει στην εννοιολόγηση και επεξεργασία των κεντρικών θεματικών του συνεδρίου. Με αφετηρία την έννοια της ταυτότητας και με αναφορά σε ετυμολογικά παράγωγους και εννοιολογικά συγγενείς της όρους, συζήτησα την εισδοχή του όρου στην κοινωνική εμπειρία και την πολιτική πρακτική και την αναλυτική χρησιμότητά του ως εργαλείου για την κατανόηση της παραγωγής, διαχείρισης και διαπραγμάτευσης της ομοιότητας και της διαφοράς.

Βασιζόμενος στα θεωρητικά, μεθοδολογικά και πολιτικά ζητήματα που θέτει το συνέδριο, επικεντρώθηκα στη σχέση της έννοιας ταυτότητα με την κοινωνική δράση, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και την πολιτική χρησιμοποιώντας τρία εθνογραφικά παραδείγματα ανθρωπολογικών μελετών που προέρχονται από τη Βόρεια Ελλάδα. Η επιστημονική εστίαση στις διαδικασίες ταυτοποίησης είναι απόρροια πρόσφατων και σύγχρονων ιστορικών διεργασιών, κατά τις οποίες οι ιδέες του σεβασμού και της ανάδειξης της διαφοράς αποτέλεσαν και αποτελούν μέρος παγκόσμιων λόγων, ηθικό πρόταγμα και πολιτικό διακύβευμα.

Η ταυτότητα αποτέλεσε έννοια-κλειδί και η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από την αποδόμηση καθορισμένων κοινωνικών ρόλων και βιολογικών βεβαιοτήτων και την αποκάθαρση από προηγούμενους ουσιοκρατικούς συσχετισμούς και νοηματοδοτήσεις. Ταυτόχρονα, κυριάρχησε μία θεωρητική κατανόηση της έννοιας, η οποία έδωσε έμφαση στη ρευστότητα, την κοινωνική αλλαγή και το μετασχηματισμό κοινωνικών δομών και σχέσεων, απέρριψε τις στατικές εννοιολογήσεις της κοινωνικής δράσης και ανέδειξε την ιστορικότητα των διαδικασιών συγκρότησης των ταυτοτικών κατηγοριών. Σε πολιτικό επίπεδο, η κατανόηση της ταυτότητας προσέλαβε τις διεργασίες ταυτοποίησης και των αναπαραστάσεών τους ως περίπλοκα πεδία κοινωνικής δράσης με αλληλοσυγκρουόμενα σύνολα νοημάτων για τα υποκείμενα.

Οι συζητήσεις για τη χρησιμότητα της έννοιας κορυφώθηκαν στον ακαδημαϊκό χώρο στα τέλη του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα. Η συμβολή της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στη μελέτη της συγκρότησης

ταυτοτήτων ανέδειξε την πολυπλοκότητα και πολυμορφία των ταυτοτικών φαινομένων και την ανάγκη τα εθνογραφικά δεδομένα να αποτελούν οδηγό για τις εκάστοτε θεωρητικές αναζητήσεις.

Το συνέδριο ενέχει, αναπόφευκτα, και μία βαθιά πολιτική διάσταση. Μέσα από την αναφορά στις ιστορικές, πολιτισμικές και κοινωνικοοικονομικές πτυχές του πολιτισμού των Βλάχων διατυπώνει και επεξεργάζεται ερωτήματα που αφορούν την πολιτική και κοινωνική σημασία της ομοιότητας και της διαφοράς στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας αλλά και ευρύτερα. Το σημείο αυτό υπενθυμίζει την ενσωμάτωσή της έννοιας της ταυτότητας σε πολιτικές ρητορικές και διεκδικήσεις και συγκρούσεις εξουσιαστικών λόγων. Τα φαινόμενα περιλαμβάνονται σε αυτό που περιγράφεται με τον όρο «πολιτικές της ταυτότητας»¹⁹.

Αν το συνέδριο μπορεί να αποτελέσει κίνητρο προβληματισμού και αναστοχασμού για το παρόν και το παρελθόν των ζητημάτων ταυτότητας και ετερότητας, και, ταυτόχρονα, αφορμή διερεύνησης του μέλλοντος, τότε, κατά την άποψή μου, είναι απαραίτητη η συνεχής μελέτη και κριτική αξιολόγηση του τρόπου με τον οποίο ορίζεται ιδεολογικά αλλά και μέσα από την κοινωνική δράση το περιεχόμενο των εννοιών του Εαυτού και του Άλλου, η αποκάλυψη των σχέσεων εξουσίας που εκφράζονται κατά την κατασκευή και αναπαράστασή τους και η

¹⁹ Ο όρος αναφέρεται στην πολιτικά ασύμμετρη σχέση ανάμεσα σε ομάδες και την πολιτική δράση που αναπτύσσεται με στόχο την αλλαγή αυτής της σχέσης. Οι πολιτικές της ταυτότητας εμπεριέχουν την από τα πάνω επιβολή άκαμπτων και αυστηρών ταυτοτικών ταξινομήσεων συλλογικών ταυτοτήτων και την από τα κάτω αμφισβήτηση, υπονόμηση και διαπραγμάτευση ή ανατροπή αυτών των εξουσιαστικών δομών. Οι πολιτικές της ταυτότητας μπορούν να αναφέρονται στους τρόπους με τους οποίους άτομα και ομάδες επιδιώκουν να απορρίψουν το ισχύον κυρίαρχο, ή υπό επιβολή ταυτοτικό αφήγημα και να διεκδικήσουν το δικό τους δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό και την αναπαράσταση της ταυτότητάς τους καθώς και στην πολιτισμική τους έκφραση και πρόσβαση σε υλικούς πόρους. Συνήθως, αλλά όχι πάντα, τέτοιες μορφές πολιτικής δράσης εκκινούν από μία ουσιοκρατική κατανόηση της ταυτότητας. Πτυχές των διεργασιών αυτών, όπως έχουν καταγραφεί στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, μπορεί να δει κανείς, ενδεικτικά, στα κείμενα των Danforth (1999 [1995]), Cowan (2000), Brown (2003), Kaneff (2004), Greenberg (2014), Bougarel & Helms (2016 [2007]), Dimova (2021).

αναγνώριση των συνεπειών που επιφέρουν στα υποκείμενα και τις επιλογές τους.

Ξέρουμε ότι η πολιτισμική ετερότητα και η συνύπαρξη και αλληλεπίδραση πολιτισμικά διαφορετικών πληθυσμών αποτελούσαν και αποτελούν, ιστορικά και διαχρονικά, αναπόσπαστο στοιχείο της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Οι πολιτικές πτυχές της δημιουργίας ταυτοτήτων μπορεί να είναι πολιτικά επιζήμιες, στο βαθμό που θέτουν νέα διλήμματα και επιβάλλουν τα ίδια ή παρόμοια περιοριστικά μοντέλα σκέψης και δράσης, όπως αυτά τα οποία υποτίθεται προσπαθούν να αποδιώξουν (αντιμετωπίσουν, καταλύσουν).

Τα τρία εθνογραφικά παραδείγματα που παρουσίασα, υποδεικνύουν ότι δεν είναι ούτε ερμηνευτικά ούτε εμπειρικά ορθό να αρνηθεί κανείς την ύπαρξη συγκεκριμένου και ιστορικά διαμορφωμένου πολιτισμικού υποβάθρου, συναισθηματικών αναγκών και ταυτίσεων των ατόμων με ομάδες και ιδεολογίες, ούτε να αγνοήσει την αναγνώριση της σημασίας της ιδιότητας μέλους ομάδων, ούτε να απορρίψει την ανάγκη των ανθρώπων να οργανώνονται και να δρουν πολιτικά για να βελτιώσουν την καθημερινότητα και τις συνθήκες διαβίωσής τους.

Υπενθυμίζουν, όμως, ότι η μελέτη της συγκρότησης ταυτοτήτων πρέπει να εστιάζει τόσο στις διαφορές όσο και στις ομοιότητες για να μπορεί να αποτελεί μια πρόσφορη δυνατότητα ανάλυσης και κατανόησης. Η οπτική που αδιαφορεί για την ομοιότητα και τους τρόπους που αυτή καταγράφεται μέσα από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και/ή τις κοινωνικές σχέσεις είναι ελλειμματική και υπεραπλουστευτική και αδυνατεί να συμβάλει στην κατανόηση των φαινομένων.

Η ανάδειξη των διαχωριστικών γραμμών ξεκινά από τη στιγμή που επιδιώκει κανείς να χειραγωγήσει και να διαχειριστεί πολιτικά την ετερότητα. Τότε το πολιτισμικά διαφορετικό παρουσιάζεται ως αιρετικό, παραβατικό και επικίνδυνο. Η πρακτική αυτή, την οποία έχω αλλού χαρακτηρίσει ως «διαπραγμάτευση της ανταλλακτικής αξίας των εθνικών φρονημάτων», αποτέλεσε καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα και συνεχίζει μέχρι σήμερα να αποτελεί κυρίαρχο τρόπο δράσης και ρητορικό σχήμα στην κοινωνική πραγματικότητα της Ελλάδας (Μάνος 2010: 218-222).

Στο βαθμό που οι κρατικές πολιτικές και άλλα πολιτικά και εθνικιστικά προτάγματα θα βασίζονται σε μια ατζέντα ή σε μια αντίληψη, που θεωρεί τις διαφορετικές πολιτισμικές εκφράσεις ως ύποπτες εθνικά, η ελληνική κοινωνία θα αδυνατεί να αποδεχθεί την όποια μορφή ετερότητας και θα την ερμηνεύει ως μια στιγματισμένη, ιδιωτικής χρήσης και περιστασιακής, αλλά πολιτικά πρόσφορης αξιοποίησης ταυτοτική δράση.

Όσο η αντίληψη για την εθνική ταυτότητα δεν διευρύνεται, ώστε να ενσωματώνει το πολιτισμικά διαφορετικό αλλά και τα νέα στοιχεία της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας, η ισχύς και η επιρροή όσων έχουν συμφέρον να καθορίζουν και να εκμεταλλεύονται την πολιτισμική ετερότητα, θα παραμένουν απρόσβλητες, εξαναγκαστικές, πολιτικά και οικονομικά επικερδείς και κοινωνικά διχαστικές.

Τέλος, ένα από τα θεμελιώδη ζητήματα που, κατά την άποψή μου, θέτει το συνέδριο, είναι ο ρόλος των κοινωνικών επιστημόνων και η δημόσια παρουσία του επιστημονικού λόγου στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Πρόκειται για έναν διάλογο, ο οποίος πρέπει να είναι διαρκής και να διεξάγεται με αφετηρία και απόληξη την κοινωνία. Η ιδέα της επιστημονικής γνώσης ως κριτικής στον πολιτισμό, τους θεσμούς, τους ηγεμονικούς λόγους και τις πολιτικές, προϋποθέτει ότι υπάρχει ανάγκη και ζήτηση για πολιτισμική αυτογνωσία.

Τι έχει, λοιπόν, να προσφέρει ο επιστημονικός λόγος; Τρόπους κατανόησης και προτάσεις για μια εναλλακτική θέαση της πραγματικότητας και στρατηγικές αποτελεσματικής παρέμβασης στα τρέχοντα ζητήματα που απασχολούν το κοινωνικό σύνολο. Θεωρώ ότι η συμβολή μας πρέπει να είναι μία μορφή παρέμβασης στο δημόσιο διάλογο κοινωνικά σημαντική, πολιτικά ενεργή και αιχμηρή, συμπεριληπτική και γνωσιακά αποκαλυπτική.

Βιβλιογραφία**Ελληνόγλωσση**

- Banks, M. (2005 [1996]). *Εθνοτισμός. Ανθρωπολογικές Κατασκευές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003α). Εννοιολογήσεις του Εαυτού και του 'Άλλου': Ζητήματα Ταυτότητας στη Σύγχρονη Ανθρωπολογική Θεωρία. Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.) *Εαυτός και 'Άλλος': Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*: Αθήνα: Gutenberg: 15-110.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.) (2003β). *Εαυτός και 'Άλλος': Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Danforth, L., 1999 [1995]. *Η Μακεδονική διαμάχη. Ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Jenkins, R. (2007 [2004], *Κοινωνική Ταυτότητα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Μάνος, Ι. και Γκουράνη, Θ. [υπό έκδοση] (2024). Τραγουδώντας (σ)τα σύνορα: Μουσικές επιτελέσεις και δι-εθνικές συναντήσεις στα Βαλκάνια. Στο Ηλ., Σκουλίδας και Λ. Φλιτούρης (επιμ.), *Ιστορία και Μνήμη στα 'Δυτικά Βαλκάνια': Από τις εθνογενέσεις στον 21ο αιώνα*: Αθήνα: Ασίνη.
- Μάνος, Ιω. (2008). Σύγχρονες Εκδοχές της Μακεδονικής Ταυτότητας στην Περιοχή της Φλώρινας. Στο Ιω., Στεφανίδης, Βλ., Βλασίδης, Ευ., Κωφός (επιμ.) *Μακεδονικές Ταυτότητες στο Χρόνο: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*: Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη: 419-436.
- Μάνος, Ιω. (2010) Το παρόν του παρελθόντος: Μακεδονικός Αγώνας, εξουσία και πολιτική στην περιοχή της Φλώρινας μετά το 1990. Στο Β. Γούναρης, Στ. Καλύβας, Ιω., Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι Πόλεμοι: Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*: Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη: 203-224.
- Νιτσιάκος, Β. (2010). Στο Σύνορο. «Μετανάστευση», Σύνορα και Ταυτότητες στην Αλβανο-Ελληνική Μεθόριο. Αθήνα: Οδυσσέας.

- Παπαταξιάρχης, Ευθ. (1996). Περί της Πολιτισμικής Κατασκευής της Ταυτότητας. *Τοπικά Β΄*: Αθήνα: Ε.Μ.Ε.Α. Νήσος: 197-216.
- Παπαταξιάρχης, Ευθ. (επιμ.) (2014). *Πολιτικές της Καθημερινότητας: Σύνορο Σώμα και Ιδιότητα του Πολίτη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πλεξουσάκη, Έφη (επιμ.) (2014). *Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού: Επιτελέσεις της Συλλογικής Ταυτότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσιμπιρίδου, Φ. (2006). «Πώς μπορεί κανείς να είναι Πομάκος» στην Ελλάδα σήμερα; Αναστοχασμοί για ηγεμονικές πολιτικές σε περιθωριακούς πληθυσμούς. Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.) *Περιπέτειες της Ετερότητας. Η Παραγωγή της Πολιτισμικής Διαφοράς στη Σημερινή Ελλάδα*: Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 209-236.

Ξενόγλωσση

- Alfonso, C., Kokot, W., Tötölyan, Kh. (eds) (2004). *Diaspora, Identity and Religion*. London, New York: Routledge.
- Barth, Fr. (1969). Introduction. Στο Fr. Barth (ed) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Difference*: Oslo: Universitets Forlaget: 9-38.
- Boellstorff, T. (2015). *Coming of Age in Second Life: An Anthropologist Explores the Virtually Human*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Bougarel, X. Helms, E. and Duizings, G. (eds) (2016 [2007]). *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. London, New York: Routledge.
- Bringa, T. (1995). *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press.
- Brown, K. (2003). *The Past in Question: Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

- Brubaker, R. and Cooper, Fr. (2000). Beyond 'Identity'. *Theory and Society*, 29: 1-47.
- Cowan, J., K. (ed) (2000). *Macedonia: The politics of identity and difference*. London: Pluto Press.
- Dimova, R. (2021). *Border Porosities: Movements of People, Objects, and Ideas in the Southern Balkans*. Manchester: Manchester University Press.
- Eriksen, Th., H. (1993). *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London, Sterling: Pluto Press.
- Eriksen, Th., H. (2004). *What is Anthropology*. London, Ann Arbor: Pluto Press.
- Finke, P. and Sökefeld, M. (2018). Identity in Anthropology. Στο H. Callan (ed) *The International Encyclopedia of Anthropology*: Wiley: 1-13.
- Greenberg, J., (2014). *After the Revolution. Youth, Democracy and the Politics of Disappointment in Serbia*. Stanford: Stanford University Press.
- Hall St. (2003 [1996]). Introduction: Who Needs 'Identity'?. Στο St., Hall and P., Du Gay (eds), *Questions of Cultural Identity*: London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE: 1-17.
- Hall St. and Du Gay P. (eds) (2003 [1996]). *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Handler, R. (1994). Is 'Identity' a Useful Cross-Cultural Concept?. Στο J. R. Gillis, (ed) *Commemorations: The Politics of National Identity*: Princeton: Princeton University Press: 27-40.
- Handler, P. (1988). *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Holland, D., Lachicotte, W. Jr., Skinner, D. Cain, C. (1998). *Identity and Agency in Cultural Worlds*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Hoskins, J. (1998). *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples' Lives*. London, New York: Routledge.
- Jenkins, R. (1998). *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.

- Kaneff, D. (2004). *Who Owns the Past? The Politics of Time in a 'Model' Bulgarian Village*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Luhmann, T., M. (2001). Identity in Anthropology. Στο N., Smelser and N. P., Baltes (eds) *The International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Elsevier 11: 7154–7159.
- Manos, I. (2022). Essentialismus. Στο J. Tošić and Chr. Markom, *Einführung in die Bildungsethnologie. Ein Lehrbuch*: Wien: New Academic Press: 214-218.
- Manos, I., and Sarikoudi, G. (2022). Othering. Στο J. Tošić and Chr. Markom, *Einführung in die Bildungsethnologie. Ein Lehrbuch*: Wien: New Academic Press: 275-278.
- Peteet, Julie (2005). *Landscape of Hope and Despair: Palestinian Refugee Camps*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Povinelli, El., A. (2002). *The Cunning of Recognition. Indigenous Alterities and the Making of Australian Multiculturalism*. Durham and London: Duke University Press.
- Scott, J., C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press.
- Sökefeld, M. (2001). Reconsidering Identity. *Anthropos*, 96 (2): 527-544.
- Sökefeld, M. (1999). Debating Self, Identity, and Culture in Anthropology. *Current Anthropology*, 40: 417–447.
- Tsing, L. A. (2005). *Friction: An Ethnography of Global Connection*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Weston, K. (1991). *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Woodward, K. (ed) (1997). *Identity and Difference*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Woodward, K. (ed) (2004 [2000]). *Questioning Identity: Gender, Class, Nation*. London and New York: Routledge.

Ηλεκτρονικές πηγές

- Κρικιώνη, P., (14/09/22). *Η Βουλή τίμησε την ημέρα εθνικής μνήμης της Γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας*, <https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/politiki/i-voyli-timise-tin-im>

era-ethnikis-mnimis-tis-genoktonias-ton-ellinon-tis-mikras-asias/

Στρατιωτικά. (22/09/22). *Μήνυμα Αρχηγού ΓΕΕΘΑ Αντιστράτηγου Φλώρου στην Τουρκία απ' τον Έβρο: «Είμαστε έτοιμοι και ισχυροί»*, <https://www.evros-news.gr/2022/09/22/%CE%BC%CE%AE%CE%BD%CF%85%CE%BC%CE%B1-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%8D-%CE%B3%CE%B5%CE%B5%CE%B8%CE%B1-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%85-%CF%86/>